

-
8. ЦДНІТО – Ф. 1045. – Оп. 50. – Д. 540.
  9. ЦДНІТО – Ф. 1045. – Оп. 17. – Д. 123.
  10. ЦДНІТО – Ф. 1045. – Оп. 34. – Д. 42.
  11. ЦДНІТО – Ф. 1045. – Оп. 34. – Д. 36.
  12. ЦДНІТО – Ф. 1045. – Оп. 50. – Д. 425.
  13. XXV съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет. – М., 1976.

Summary

The author analyzes socio-structural (quality) characteristics of local political-administrative elite of Tambov region of Russian Soviet Federal Socialist Republic (RSFSR) in 1965-1982s. Such characteristic features of municipal and district Soviet Union Communist Party committees' secretaries as age, education, beginning of labor activity, Party membership period are highlighted. The conclusion is drawn that in 1970s at the regional level is established such Party official as technocrat, who focuses on knowledge, acquired in university and not upon ideological dogmas.

Ф. Г. Турченко

САМОСТІЙНИЦЬКИЙ ТРАНЗИТ ЗАПОРІЗЬКОЇ ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЇ НОМЕНКЛАТУРИ 1991 РОКУ

Досвід історії свідчить, що успіхи трансформаційних процесів, які проходили після краху політичних режимів в посткомуністичних країнах наприкінці 80-х років ХХ ст., багато у чому залежали від політичної еліти, під контролем якої відбуваються ці процеси. Не стала виключенням і Україна. Особливості її пострадянського розвитку значною мірою залежать від того, хто стоїть при владі.

В історичній літературі це питання ще не розглядалося. В запропонованому читачеві матеріалі робиться спроба проаналізувати становлення пострадянської управлінської еліти в Україні на прикладі Запорізької області – типової для областей південно-східного регіону держави.

Історичних джерел для вивчення цієї проблеми обмаль. Тому, окрім традиційних газетних матеріалів, автору статті довелося звертатися до листівок різних громадсько-політичних груп, свідчень активних учасників і очевидців подій.

Почнемо з бурливих серпневих подій 1991 р. Згадуючи анти-тоталітарні революції кінця 80-х років у сусідніх європейських країнах, зокрема Румунії, НДР, Польщі, представники партійного і ра-

дянського апарату після провалу заколоту ДКНС чекали найгіршого. Панічні настрої відчувалися серед кадебістів і тих співробітників міліції, судів і прокуратури області, які у тій чи іншій формі були причетні у роки “перебудови” до протидії місцевим опозиціонерам.

Ім було чого боятися. Демократії протистояла добре налагоджена система, яку обслуговувало багато людей з різних владних і правоохоронних структур. Ключовими її елементами були компартія і КДБ. Вони легко ламали долі людей, які не вписувалися в рамки лояльності цій системі. Невідомо, як склалася б доля багатьох тисяч опозиціонерів, коли б заколот ДКНС завершився успіхом. Оpubліковані нами матеріали “секретного досьє” Запорізького обкому КП України переконливо про це свідчать [1]. Так що підстав для паніки цих слуг комуністичного режиму після проголошення незалежності було достатньо.

Особливо це стосується тих представників силових структур, які у різні роки були прямо причетними до каральних акцій режиму. Заслужують на спеціальний аналіз (і обнародування!) матеріали про психоз серед ветеранів МДБ-КДБ та інших спецслужб, що брали участь в репресивних акціях у минулі десятиліття. Після провалу заколоту ДКНС і проголошення незалежності України вони стали звертатися до відповідних структур КДБ з проханнями вилучити з їх особових справ документи, що свідчили про участь в каральних і репресивних акціях. Все це робилося працівниками КДБ і без наполягань ветеранів (хтось з Києва чи Москви дав відповідні накази), але вони вимагали (і благали!), щоб папери, які їх компрометували, були знищені при їх присутності. А коли останні папірці на їх очах перетворювалися в попіл, заспокоєні поверталися додому і... продовжували мовчати. Мовчали, бо відчували страх за скоєне, бо звикли мовчати. Важко сьогодні уявити ветерана, який публічно визнав би, що служив у системі ГУЛАГу, чи брав участь у каральних операціях в Західній Україні, Білорусії чи Прибалтиці в 40–50-х роках, що вбивав без суду і слідства або брав участь у виселенні до Сибіру невинних людей. При цьому вони носять свої ордени, користуються пільгами, одержують пристойну пенсію і вважають, що інакше й бути не може.

Не схильні були розголошувати інформацію про “бойове” минуле батьків і дідів, які служили в держбезпеці, їх діти й онуки. А коли справа доходить до публічного обговорення цього питання, то всі вони знаходять багато аргументів для виправдання їх діяльності, зокрема, висуваючи на перший план “державний інтерес” і “обставини часу”, переконують, що “так треба було”, “без цього не вистояли б”.

Мовчала і численна рать інформаторів КДБ (“сексотів”), які працювали на “контру” до останніх днів існування могутнього відомства. Навіть ті з них, які нічого, за їх переконанням, злочинного не скоїли, не наважуються подати голос і морально очиститися від скверни доносництва на своїх товаришів. На цьому безрадісному тлі як справжня сенсація була сприйнята у жовтні 2006 року стаття запорізького журналіста Ю. Гаєва “Как журналист с КГБ сотрудничал”. Автор, зокрема, пише про те, як за дорученням штатного кадебіста він “шпигував” за відомою у Запоріжжі художницею Наталею Коробовою і описує про почуття провини, яке його ще довго переслідувало. *“Очень надеюсь, – писав інформатор, – своей докладной... не навредил ей”* [2]. Крім інформування КДБ, журналіст показував своєму куратору листи читачів – *“наиболее «опасную» для власти корреспонденцию”*. Свої контакти з “органами” Ю. Гаєв перервав тоді, коли, за його словами, *“понял, что приближаюсь к падению...”* [3]. Правда, це прийшлося якраз на завершення “перебудови” і переддень падіння тоталітарного режиму. Про все це журналіст написав через багато років.

А тоді, в серпнево-вересневі дні 1991 року, він, як і всі інші, прямо чи опосередковано причетні до репресивної політики режиму, мовчали. Їх мовчання мало дуже просту підставу: вони боялися, що кожному доведеться відповідати за скоєне. На останньому пленумі ЦК КП України, який відбувся якраз напередодні прийняття рішення про призупинення діяльності компартії, другий секретар ЦК Г.П. Харченко (у свій час перший секретар Запорізького обкому КП України) висловив побоювання, що невдовзі будуть прийняті закони, які стануть підставою для репресій по відношенню до керівних партійних кадрів [4, с.44]. Прораховували найгірші для себе варіанти з одного боку, добре пам’ятали, як комуністична номенклатура була відсторонена від влади в ГДР, Румунії, Польщі. А з іншого – чекали, що по відношенню до них поведуть так само, як вони у свій час вели себе по відношенню до їх противників.

Такі настрої панували на вершині комуністичної ієрархії. А що вже говорити про середні і нижчі її щаблі!

Але досить скоро після проголошення незалежності України виявилось, що нічого драматичного не відбувається. Ніхто колишніх партпрацівників і кадебістів не переслідував, не цікавився, що вони робили до і під час “перебудови”, в момент заколоту ГКЧП, не вимагав публічно каятися. У своїх споминах завідувач загальним відділом Запорізького обкому В. Пихаленко, який знищував всю секретну документацію обкому, розповів, що його було затримано і допитано прокурором області Щуром: *“Главным его вопросом было:*

куда девалась вся секретная документация? Если уничтожена, то на каком основании?" [5]. Коли В. Пихаленко відповів, що діяв у відповідності із спеціальною інструкцією, підписаною М. Горбачовом, його залишили в спокої. Таким чином, паніка в номенклатурному середовищі не мала глибоких підстав. Тому і тривала вона недовго. Революція – і це очевидно, виявилася незавершеною, а в умовах Запорізької області вона не була схожа навіть на “незавершену революцію”. Бо якщо обкоми і райкоми опечатувалися за вказівками колишніх партапаратників, що перейшли на роботу в апарат рад, а у цій операції брали участь кадебісти, то це було схоже на якусь карикатуру на революцію, а не радикальний політичний переворот. Хоча раптом зникла, як тепер вже нікому непотрібна, масова партія, натомість, номенклатурна партійна еліта і тісно пов’язані з нею представники репресивних органів, залишилися практично незайманими. В цих органах продовжували служити люди, які ще недавно розробляли плани боротьби з місцевими “неформалами”. Колишнім партпрацівникам зарахували стаж роботи в партапараті, що давало право на пристойну пенсію. Представники партійного апарату, що залишилися без роботи, перевели дух і почали налагоджувати нові зв’язки. Перш за все, прийшли на допомогу друзі, з якими пов’язаний багаторічною дружбою ще з часів роботи в комсомольському чи партійному апараті. Врешті-решт, залишилися родичі, близькі. Їм можна довіряти, на них можна покластися. У Запоріжжі знають безліч прикладів того, як ще спільна робота у комсомольському, партійному чи державному апараті, або родинні зв’язки визначали політичну кар’єру багатьох чиновників нової формації. Формувалася кланова система: компанія давніх друзів, які колись разом починали службову кар’єру, «витягували» один одного “наверх” у випадку успіху котрогось з них. У результаті на керівні посади стали підбирати не за принципами компетентності, а за протекціоналізмом, за належністю до старої номенклатури чи специфічного нового клану. “Чужих”, незнайомих, а особливо *інакше* налаштованих ідеологічно до цього середовища не впускали.

Щоб зрозуміти логіку еволюції посткомуністичної номенклатури, слід пам’ятати, що вона була продуктом еволюції українського радянського суспільства. Модернізаційні процеси, які відбувалися в роки радянської влади в Україні, а в Запорізькій області вони були особливо інтенсивними, викликали потребу в управлінських кадрах різних рівнів для керівництва усіма сферами життя. Ця потреба задовольнялася за рахунок переважно місцевих жителів. Ознайомлення з біографіями партійних і радянських керівників обласного і районного рівнів, які працювали на Запоріжжі в 40-80-ті роки, свід-

чить, що більшість з них народилися і сформувалися як управлінці в межах області. Вихідців з Росії та інших союзних республік СРСР була меншість, хоча вони інколи обіймали дуже відповідальні посади. Домінування серед управлінців “місцевих” послужило природною підставою для формування в їх середовищі почуття так званого “територіального” (інколи говорили, “місцевого”) патріотизму – відданості своїй області, району, місту, селищу, заводу, колгоспу тощо, бажання бачити їх кращими, розвинутішими, упорядкованішими. Разом з тим, номенклатура області пройшла стандартний для радянських і партійних управлінців комуністичний вишкіл, зорієнтований на формування у неї стійких ідеологічних принципів, головними з яких була відданість Комуністичній партії і великій державі – Радянському Союзу. Що переважало у свідомості конкретного посадовця – відданість рідній землі, чи комуні-імперській ідеї – залежало від багатьох обставин. Поки ситуація в країні була відносно стабільною, загальносоюзна і місцева лояльність уживалися. На початку 90-х років, в умовах гострої кризи комуністичної ідеології і радянської унітарної держави, коли прийшов час вибирати, на перший план вийшло відчуття причетності до рідного краю, а разом з тим – до України, без якої уявити майбутнє краю було неможливо. На певному етапі кризи радянської системи, коли стало ясно, що вона вичерпала всі ресурси свого існування, а СРСР розвалюється, до оформлення незалежності України прилучився республіканський партапарат – прагматичні “суверен-комуністи”, які протистояли промосковським “імпер-комуністам”. Ця частина номенклатурної еліти України вирішила взяти справу унезалеження республіки і її подальшого розвитку у свої руки. Незалежна Україна постала, таким чином, як результат компромісу між націонал-демократами і прагматично налаштованим сектором партноменклатури, що зрікся марксизму і розпустив компартію.

Виникає питання: чи хотіли і могли замінити партійно-радянську номенклатуру демократи?

В умовах розпаду СРСР і утвердження незалежної Української держави це питання стояло в центрі політичної дискусії. Наприкінці серпня – на початку вересня 1991 року, політична ініціатива в регіоні виявилася на боці демократичних сил, які були схильні до рішучих дій. Усі владні структури сприймалися ними як суто комуністичні, зорієнтовані на збереження Радянського Союзу, тобто, такі, що не заслуговують на довіру і неодмінно повинні бути замінені. Документи свідчать, що в середовищі демократів домінувала ідея розпуску Верховної Ради і дострокових перевиборів. Запорізький крайовий Народний Рух у своїй заяві від 22 серпня звернувся з “пропозицією

до народних депутатів України, представників керівних органів КПУ різного рівня – О. Воробйова, В. Дем'янова, О. Причкіна, В. Петренка, народного депутата СРСР С. Гуренка, керівника підприємства народного депутата В. Сацького добровільно скласти свої депутатські повноваження. З тією ж пропозицією звертаємось і до депутатів місцевих рад, які активно підтримали заколотників” [6]. Провід Запорізької організації УРП у своєму зверненні до Верховної Ради УРСР від 22 серпня 1991 р. поставив вимогу: *“Оскільки більшість депутатів Верховної Ради УРСР є членами злочинної антиконституційної організації, вимагати розпуску Верховної Ради УРСР і проведення термінових виборів до 1 грудня 1991 року”* [7]. Щодо Запорізької обласної і Запорізької міської Рад, то керівництво запорізьких республіканців ставило питання про переобрання їх виконкомів і голів: *“Оскільки Запорізький облвиконком зайняв позицію підтримки заколотників від ГКЧП..., вимагаємо негайного його розпуску і на позачерговій сесії обласної Ради народних депутатів обрання його нового складу”; “Вважаємо, що людина подібного гатунку (йдеться про голову виконкому Запорізької міської ради Ю. Бочкарьова Ю. – Ф.Т.), та його апарат міськвиконкому не відповідає умовам демократичного суспільства, тому вимагаємо від позачергової сесії міської Ради народних депутатів м. Запоріжжя негайного переобрання міськвиконкому та його голови”* [8].

Сподівалися, що дострокові вибори обов'язково будуть. 23 серпня 1991 р. голова Запорізької обласної організації УРП Олександр Нарбут надіслав листа з проханням *“до всіх осередків УРП, до всіх демократичних сил терміново повідомити про свої плани проведення кампанії щодо виборів на найближчий час (по вересень включно)”*. У листі передбачалися конкретні заходи по підготовці виборів [9].

Як відомо, ідея дострокових виборів жваво обговорювалася центральним керівництвом Руху та інших демократичних партій і організацій, а також членами Демократичного блоку у Верховній Раді, очолюваного І. Юхновським. В умовах розгубленості, яка панувала в номенклатурному середовищі, ці вибори могли стати ефективним і цілком демократичним механізмом ротації владних еліт, істотного посилення впливу послідовних прихильників незалежності України і реформування суспільства. Але через деякий час після проголошення незалежності України, *зачаровані* заборонаю діяльності компартії і відносно успішним кроками на шляху державотворення, яке очолювала колишня партноменклатура, недосвідчені демократи від цієї ідеї відмовилися. Цю ситуацію описав у своїх споминах, які зберігаються в нашому архіві, О. Черненко: *“Вже за*

тиждень після ГКЧП у Києві проводився розширений провід УРП, на якому приймалася нова програма дій, тактика і стратегія подальших дій партії. На вимогу покоління молодих, не дисидентів – В. Шкуратюка (Рівненська обл.), Р. Ковалю (м. Київ), С. Жишка, О. Черненка (Запорізька обл.), не зовсім молодих Г. Гребенюка (Донецька обл.), а також заступника голови УРП С. Хмари щодо розпуску Верховної Ради і проведення позачергових виборів за ініціативою «Народної Ради» ні Л. Лук'яненко, ні брати Горині, ні О. Шевченко (всі депутати ВР) не пристали. Мотивація доволі проста – у нас немає кадрів, комуністи вже не ті, вони допоможуть нам будувати Україну. Саме таке рішення прийнято «Народною Радою» за ініціативи В. Чорновола та М. Гориня. Подальші події показали як комуністи «допомогли» [10].

Справді, коли період романтичного захоплення першими кроками державотворення розвіявся, легковірні з демтабору змушені були констатувати крах своїх ілюзій щодо «патріотизму», чи навіть «націоналізму» владної номенклатури. Надії на те, що вона зуміла зберегти («глибоко в душах») ці почуття в умовах комуністичного тоталітаризму, зникли вже в перші місяці незалежності. На їх місці залишилося глибоке розчарування. Стало гранично ясно, що насправді зміни політичних еліт у регіоні не відбувається. Секретарі парткомів різних рівнів, обрані ще в умовах радянської влади головами рад, стали представляти на місцях незалежну Україну. У свій час вони були багаторазово перевірені на лояльність радянській системі і комуністичній ідеології з її органічним несприйняттям ідеї незалежності України. На третьорозрядних посадах, як самостійницькі декорації у своїй апаратній виставі, вони тримали окремих «неформалів» (тепер вже колишніх). К. Лямцев у згаданому вище інтерв'ю описав реакцію колишніх перших секретарів парткомів, які зуміли пересісти у крісла голів міських і районних рад, на повідомлення голови обласного виконавчого комітету В. Дем'янова про заборону компартії: *"Отныне закончилось двоевластие, отныне вы единственная власть". И все присутствующие зааплодировали. Я почувствовал себя женихом на чужой свадьбе, ибо понял, что нас просто обманули... Я заходил на совещание победителем, а уходил "битым псом"* [11]. А ще три дні тому, 23 серпня 1991 року в міськраді К. Лямцев переконував депутатів, що в Україні відбулася революція і необхідна зміна кадрів.

Оплески залу засвідчили, що аудиторія була задоволена таким розвитком подій. Адже переляканим номенклатурникам (а боятися було за що!) несподівано була запропонована цілком прийнятна перспектива – залишитися при владі.

Історія сповнена парадоксами: саме участь партноменклатури в процесі унезалежнення України надала цьому процесові мирного характеру. Той, хто пам'ятає серпневі дні 1991 р., підтвердять, що для переважної більшості населення – “пересічних” жителів області – утвердження нової влади відбувалося якось по-буденному просто, і з огляду на величезну важливість подій, навіть нудно. Один з активних учасників демократичного руху регіону пізніше порівняв ці події з пересадкою з поїзда на поїзд на вузловій станції. Їхали собі, їхали і раптом – зупинка. Сказали: далі поїдемо на іншому поїзді! Коли пасажири вийшли, то виявилось, що знаходяться на станції “Незалежність”. Команду “Пересісти!” чітко виконали. На новий експрес всі перейшли організовано, місця виявилися того ж класу, що і в попередньому поїзді. Відстали і не потрапили у свої вагони лише деякі особливо неорганізовані і метушливі пасажири, але й вони через деякий час наздогнали і зайняли свої місця. Спокою і порядку сприяло й те, що кожному дозволили взяти з собою майже всі свої речі. Втрати були невеликі – в старому експресі залишилося лише деяке ідеологічне лахміття з комуністичного минулого. Але в цілому, ідеологічний багаж майже не змінився. Правда, колишнім комуністам “погасили” партквитки, хоча й залишили на пам'ять, як реліквії.

Наведена вище версія транзиту комуністичної номенклатури домінує в демократичному секторі українського політикуму й сьогодні. На її підтвердження колишні учасники демократичного руху наводять неспростовні факти. При цьому, вони нещадно критикують “партію влади”, посилаючи на її адресу безліч докорів. Слід сказати, що своїми діями вона заслуговує на таке ставлення. Але виникає питання: чи міг бути реалізований в умовах тодішньої України інший сценарій? Адже номенклатура робила лише те, що їй дозволяло суспільство. Миттєво переродитися, проїнятися новими ідеями і моральними принципами вона не змогла, навіть якщо б (уявимо неймовірно!) дуже цього захотіла.

Тому питання слід ставити дещо інакше: чи було готове суспільство до повного розриву з комуністичним минулим і утвердження демократичного ладу? Чи дало б наше населення шанс демократії, якби вона після проголошення незалежності не допустила помилки й добилася проведення дострокових виборів у всі органи влади?

Наявні документи свідчать, що запорізькі опозиціонери багато думали над цим. І навіть намагалися одержати відповіді, спираючись на дані науки. Але відповіді виявилися не дуже втішними. Так, соціологічні опитування населення Запоріжжя, результати яких наведено в № 2 (11) газети “РУХ” за липень 1991 р. і в газеті “Запорізька Січ” від 5 вересня 1991 р., з одного боку, свідчать про помітні

демократичні тенденції в суспільстві, а з іншого – про відсутність більш-менш сконсолідованої точки зору жителів регіону на фундаментальні питання політичного життя України. Так, вже після проголошення незалежності за повну заміну партійних кадрів висловилося 30,4% респондентів, за часткову – 18,3%. Відповідно, на негативне ставлення до заборони КП України вказали 19,7% опитаних, а за тимчасову заборону виступили 35,7%. На питання *"Незважаючи на помилки, КДБ виконує важливу й потрібну роботу?"* (опитування проводилося ще до проголошення незалежності), відповіді розподілилися: Так – 36%; Ні – 27%; Не знаю – 36%.

Ці дані свідчать, що, принаймні в Запоріжжі, вплив (і певний авторитет серед частини населення!) номенклатури не зник навіть після проголошення незалежності і заборони компартії. Хоча більше третини респондентів не визначили своєї позиції, більшість усувати партійні кадри і КДБ у Запоріжжі не була готова. Це, звичайно, не означає, що тут домінували "ніжні почуття" до партапаратників і кадебістів. Після потоку викривальних матеріалів, які доходили до найглухіших сіл регіону, КП України і її керівні кадри були скомпрометовані, а коли були обнародовані факти її участі у закаті ДКНС, то члени ЦК визнали, що навіть сама *"аббревіатура КП України раздражає"* [12, с.44].

Але, якщо партноменклатура викликала роздратування і гнів у населення, то демократи – неусвідомлений, ірраціональний страх. Цей страх був навіяний тією ж номенклатурою. Як вона це робила, свідчать, зокрема, зразки компартійного "чорного піару". Громадяни діяли за принципом: *"Раз уж так случилось, из двух зол выбираем меньшее"*. Залякане і деморалізоване суспільство не бачило в демократах альтернативи партноменклатурі і тому дало їй ще один шанс.

Чому розвиток подій пішов саме за цим сценарієм?

На основі документів, які є в нашому розпорядженні, сформулюємо бачення цих причин учасниками опозиційного руху.

Досить поширеною серед них була думка, що пасивність мас викликана сфокусованістю їх інтересів на економічній стороні буття: забезпеченні продовольством, промисловими товарами повсякденного вжитку, житлом. За роки радянської влади (у тому числі й у постсталінський період) неконтрольована компартією громадянська ініціатива була вбита. Все вирішувала держава (і партія, що стояла за її спиною), у розпорядженні якої знаходилися всі ресурси, і люди у всьому змушені були сподіватися лише на них. Вони готові були підтримувати тих представників влади, які не лише обіцяли поліпшення матеріального становища, а й мали доступ до відповід-

них ресурсів, а не тих, хто закликав до радикальних змін, які лише в перспективі приведуть до нових, європейських стандартів життя. *“Краще синиця в руках...”*.

Так, аналізуючи електоральні орієнтації мелітопольців, результатом яких стало обрання у народні депутати СРСР відомого в області й за її межами партійного консерватора, першого секретаря Запорізького обкому партії П. Харченка, В. Саввич у статті *“Что мы можем”*, опублікованій в самвидавській газеті мелітопольського Руху *“Пробуждение”*, змушений був констатувати: *“Народ, жизнь которого низведена почти до уровня растительной вегетации, когда ее целью и содержанием являются удовлетворение первейших жизненных потребностей (в еде, одежде, крыше над головой), на всякую дестабилизацию, всякое потрясение отвечает бурной защитной реакцией, часто не соответствующей интересам самого народа. Сиюминутное стремление к благу нередко побеждает здравый смысл”* [13].

Але, віддавши свої голоси за першого секретаря обкому Г. Харченка, мелітопольці від нього нічого не отримали навіть у плані *“удовлетворения первейших жизненных потребностей”*. Депутат-комуніст взагалі не з'явився в окрузі, а рухівці навіть поширили жартівливу листівку з оголошенням про його розшук. Але пихатий компартійний номенклатурник, здається, начисто був позбавлений почуття гумору: мелітопольська прокуратура відкрила (напевне, не з власної ініціативи) кримінальну справу щодо звинувачення рухівців у поширенні наклепів і образ, що ганьблять честь і гідність народного депутата [14]. Коли ж ця справа лопнула, як мильна булька, рухівці сподівалися, що історія з Г. Харченком відкриє виборцям очі. Та цього не трапилось: мелітопольці вперто продовжували підтримувати номенклатурні проекти. Зокрема, в березні 1991 р. виборці Мелітополя величезною більшістю проголосували за оновлений Союз (партійні пропагандисти на всі лади переконували населення в перевагах єдиної держави).

Ті ж громадяни, які 16 березня 1991 р. проголосували за збереження Союзу РСР, віддали свої голоси за діаметрально протилежну пропозицію – за незалежність України, бо до цього схилилася (окрім демократів) колишня компартійна верхівка, яка обіцяла швидке покращення життєвого рівня у *“власній”* державі. Стейких ідеологічних орієнтирів і політичних поглядів виборці Запорізької області не виявила і голосувала за те, за що їх закликала голосувати компартійна еліта.

Доводиться вкотре нагадати загальновідому істину, яка багаторазово підтверджувалася в історії: головне питання будь-якої ре-

волюції – питання про владу. В результаті проголошення незалежності України влада залишилася у руках старої номенклатури. “Революція” 1991 р. саме тому і виявилася *незавершеною*, що не відбулося *оновлення кадрів*. Наслідки цього ми відчуваємо сьогодні, і будемо ще довго відчувати.

Чому так трапилось, говорилося вище. Тепер поставимо питання інакше: чи можливий був інший сценарій подій? Чи могли б демократи, проявивши послідовність і рішучість, примусити Верховну Раду погодитися на дострокові вибори рад всіх рівнів і значно зміцнити свої позиції в органах влади, або взагалі суто демократичним шляхом змінити баланс влади в Україні на свою користь?

Після виборів 1990 р., коли до рад різних рівнів вперше прийшли представники демократичних сил області, між ними розгорілася дискусія щодо готовності опозиції виконувати владні функції. В червневому (1990 р.) числі Запорізького російськомовного бюлетеня Руху “Прямая речь”, один з його членів, який друкувався під псевдонімом *Серафим Невський*, висловив думку, яка була багатьма підтримана: *“Что же до умения грамотно управлять обществом, то ничего сверхъестественного, мистического, превышающего разумение нормального взрослого человека в нем, как давно известно, нет. Миф о неких особых, исключительных качествах интеллекта и характера, якобы потребных для управления государством, сотни лет назад придуман и до сих пор тщательно подогревается всеми бюрократами ради поддержания в «низах иллюзии о собственной - в противном случае конец света -- “незаменимости”. Понятно, когда /и почему/ подобные настроения сеет верхушка партаппарата...”* [15].

Про цю дискусію згадує і учасник демократичного руху другої половини 80-х – початку 90-х років Олександр Лазутін, обраний 1990 р. депутатом Запорізької міської ради. Він особисто належав до тих, хто не вірив у демократичне і самостійницьке переродження номенклатури. Але в середовищі демократів, за його свідченням, була досить поширеною думка, що без старої номенклатури (при тому, саме на ключових посадах) не обійтися. В своєму інтерв'ю автору даної статті він сказав: *“В те, що номенклатура стала іншою – я ніколи не вірив. Але факт, що були розмови: «Ми ж не спеціалісти, ми не управляли державою, а вони з райкому партії, вони знають важелі... Якщо ми зараз Г. Калайду (голову Запорізького крайового Руху. – Авт.) поставимо управляти областю, що він там наке-рує...”*”.

Разом з тим, за свідченням О. Лазутіна, серед його друзів висловлювалася й інша думка: “В. Колосов, пам'ятаю, говорив: “Треба

йти у владу. Ми наробимо помилок, але це будуть наші помилки. Виправляючи їх, ми вчитимемося і йтимемо вперед”.

Оцінюючи початок 90-х років з урахуванням історичного досвіду періоду незалежності, коли “першими”, “другими” і “третьими” особами області, обласного центру і районів були і журналісти партійно-радянських газет, і агрономи, і зоотехніки, і вчителі, і інженери, і викладачі наукового комунізму, і працівники комунальних служб, і економісти, О. Лазутін підсумовує: *“Тепер доводиться згадувати ці слова мого покійного товариша. В них правда життя. А вони, що, не роблять помилок? У них не сходять з рейок потяги, не лопаються труби? Хто, як не вони (чи при їх потуранні) пограбували народ, поставили націю на грань вимирання? На такі кримінальні і аморальні вчинки, які вони дозволяли собі, ми були нездатні. Це точно. Може у нас справді не було досвіду, але в аморальності нас звинувачувати підстав не було. Не було серед нас і пристосованців. Були люди з державним мисленням, які думали передусім про державу, про суспільство. Комуністи захищали ідею, яка не була життєвою. Ми ж захищали ідею, якій належало майбутнє. У цьому наша велика перевага”*.

Така точка зору поширена не лише серед колишніх демократів. Досвідчений спеціаліст такої важливої і тонкої сфери, як управління фінансами В.Ф. Тимошик переконаний, що людей, *“здібних керувати, було достатньо”*. В.Ф. Тимошик, який зсередини знав систему управління в регіоні, працюючи напередодні проголошення незалежності заступником начальника фінуправління області, у зв'язку з цим сказав: *“У мене немає ніякого сумніву, що було дуже багато людей здібних керувати. Адже, серед 3 млн. 300 тис. членів КП України було багато рядових і здібних до управління. І серед безпартійних було море, маса людей, які змогли б взяти на себе відповідальність. Вони мислили стратегічно щодо розбудови держави, знали головне і, без сумніву, розібралися б в деталях. Головне, у них була висока національна ідейність і відданість Україні. Їх не пустили... Залишилися ті, що думали лише про себе”*.

На підтвердження цієї думки її прихильники наводять багато аргументів. Перш за все, зазначається, що не йдеться про зміну *всього апарату*. Важливо, щоб змінилися особи, що стоять на вершині владної піраміди в центрі і на місцях і визначають її ідеологію, політичний характер і напрямок роботи. Важливо, щоб з влади пішли люди, які перебувають у полоні комуно-імперських комплексів і на їх місце прийшли патріоти України. А звідки вони прийдуть – з мітингових майданів, чи кабінетів радянських, чи компартійних чиновників, справа другорядна. Бажаючих служити незалежній Україні було

достатньо серед місцевих службовців і керівників різних рівнів і сфер життєдіяльності. Звичайно, у своїй абсолютній більшості вони були членами КПРС. Інакше тоді не могло й бути. Цитований вище В. Пихаленко у своїх спогадах про запорізьку партноменклатуру, писав: *"Система была построена так, что без книжицы с барельефом Ленина никто не мог даже мечтать о приличной должности"* [16]. Але партквитки не перетворювали цю масу керівників у переконаних марксистів-ленінців, прихильників комуно-радянської імперії. А ось почуття місцевого ("територіального") патріотизму прищеплювалися швидше. Вони були ближчими, зрозумілишими і саме ними (окрім планових завдань і розпоряджень безпосередніх керівників) керувалася значна частина управлінців у своїй практичній діяльності. За сприятливих умов місцевий патріотизм переростає у глибокі національні почуття. Коли була проголошена незалежність України, серед цих людей можна було знайти достатньо добре підготовлених спеціалістів, *здібних керувати*. Разом з демократами вони могли б дещо "розбавити" закостенілу комуністичну партократію, принаймні, середні управлінські ланки, привнести в їх роботу новий зміст. Але їх *не допустили* до управління. Не допустили ті, хто був до 1991 року і залишився після проголошення незалежності на вершині владної піраміди.

Таким чином, мова йде про необхідність змін на *вершині владної піраміди*. Тому питання кадрової революції полягало не у тому, щоб замінити всю владну піраміду, а, головним чином, щоб оновити порівняно вузьке коло управлінців, які опинилися на її вершині. Чи можна було це зробити? Відповідь однозначна: безумовно, можна. По-перше, за рахунок демократів, незважаючи на те, що управлінський ресурс в умовах нашого регіону справді був обмежений. По-друге, цю вершину могли також зайняти підготовлені до управління представники середньої ланки партноменклатури, які проявляли проукраїнські симпатії. Що такі були, немає сумніву. Свого часу Іван Багряний – відомий український письменник, один з лідерів післявоєнної політичної еміграції, що добре знав реалії УРСР, стверджував, що представники партійного і комсомольського апарату стануть основою управлінської еліти незалежної України. В радянських умовах, коли існувала заборона на політичну діяльність, коли членами єдиної партії були (чи вимушені ставати) майже всі, хто сподівався зайняти будь-яку керівну посаду, *контреліта*, покликана замінити партноменклатуру – *офіційну еліту*, не могла сформуватися. Історія нам не дала іншого шляху, як будувати незалежну Україну з участю колишньої партноменклатури. Питання у тому, щоб очистити владні структури від закостенілих елементів номенклатурного сере-

довища, які були безпосередньо пов'язані з репресивною практикою режиму і виявилися нездатними звільнитися від комуно-імперських комплексів.

Можна звернутися до історичних паралелей. Свого часу невелика партія більшовиків за допомогою старих спеціалістів управляла величезною Росією. Демократія в Україні мала значно більшу політичну базу, ніж у свій час більшовизм. Вона мала необхідний кадровий мінімум, здатний взяти під контроль державний апарат і спрямувати його діяльність в загальнонаціональних інтересах. А найголовніше – у неї була відданість ідеї незалежності України, її демократичного деформування. Що ж стосується навичок управління, яким володіла номенклатура, то не всі вони були варті перенесення в нову епоху. Дуже багато з цього досвіду слід було відкинути негайно і без вагань. А оволодіння стандартними прийомами державного менеджменту, яких місцеві демократи справді не мали, то це справа часу. Демократи володіли тим, чого парткомуністична номенклатура не мала й мати не могла. Адже патріотичні почуття, відданість незалежній Україні, справі демократичного оновлення її суспільства, готовність до жертв в ім'я її майбутнього – ці якості не передаються з начальственным кріслом, високим окладом і можливістю прихопити жирний шматок державної власності. Вони виробляються в результаті тривалої внутрішньої роботи, виховання, самовиховання і, як правило, всупереч зовнішнім обставинам. Цих якостей переважна більшість представників старої влади (особливо її вищого ешелону) не мали і, як показали даліші події, були не здатними виробити в собі. А без них влада перетворюється на механізм для задоволення власних і кланових інтересів. Коли ці інтереси штовхатимуть владу на зраду національних інтересів, тільки страх перед відплатою може зупинити її.

Читачам з історії добре знайоме поняття "п'ята колона". Його неохоче застосовують для характеристики українського суспільства. Але багато аналітиків і просто обізнаних людей вважають, що це надзвичайно актуальне поняття з нашої сучасної історії. Юрій Щербак – Надзвичайний і Повноважний Посол України, окреслює коло тих сил, що *"складають п'яту колону в нашій державі: від законсервованої агентури КДБ–ФСБ–ГРУ в вищих ешелонах української влади – до партій, низових ланок і організацій, об'єднаних на одній основі – ненависті до всього українського – до нашої державності, мови, історії, нашим цінностям, нашому прагненню повернути собі гідне місце в Європі"* [17]. Все це тому, що революція виявилася незавершеною, що не була проведена люстрація представників усіх гілок влади незалежної України, усіх державних службовців.

Латинське слово *lustratio*, яке у перекладі з латини означає *очищення* шляхом жертвоприношення, наводить жах на певні категорії наших співвітчизників. В політичній практиці посткомуністичних країн *люстрація* означає законодавче обмеження прав певних категорій осіб, які виявилися причетними до репресивної практики тоталітарних режимів. Наприклад, в Чехії в 1991 р. під дію закону “Про незаконність комуністичного режиму” підпало 140 тис. осіб, які співробітничали з владою в 1948-1989 роках. Кадрові співробітники і таємні агенти спецслужб, співробітники партійного апарату компартії Чехословаччини, які здійснювали політичне керівництво держбезпекою, якщо спеціальна комісія доводила їх провину, позбавлялися на 5 років права займати відповідальні пости в державних органах.

В Польщі, як і в Чехословаччині, влада мирно перейшла від комуністів до опозиції – “Солидарності”, яка гарантувала недоторканість колишнім комуністам. Але після тривалої політичної боротьби 1997 р. був прийнятий Закон про люстрації. Всі, хто бажав вступити на державну службу і кандидати на парламентських виборах, що раніше співробітничали з комуністичними спецслужбами, повинні були публічно покаятися і одержати прощення. Ті ж, хто намагався приховати своє минуле, звільнялися, при цьому інформація про їх минуле обнародувалася. В 2007 р. дія Закону про люстрації була поширена на ширше коло осіб, але від неї звільнялися журналісти, представники науки і викладачі недержавних вищих закладів освіти.

Свої особливості мало люстраційне законодавство у Німеччині, Угорщині, Албанії, країнах Прибалтики. В Російській Федерації Галина Старовойтова в 1997 р. робила спробу внести до Держдуми законопроект “Про заборону на професії для провідників політики тоталітарного режиму”, але безуспішно.

В лютому 2005 р. з’явилася інформація про реєстрацію у Верховній Раді України трьох законопроектів про люстрації. Законопроекти були розміщені на офіційному сайті Верховної Ради України. В першому, представленому народним депутатом В. Червонієм, А. Шкілем і С. Олексюком, пропонувалося кожного з кандидатів на керівні пости в органах законодавчої, виконавчої, судової влади, ЗМІ, політичних партіях і громадських організаціях перевірити на співробітництво з оперативними співробітниками колишнього КДБ СРСР, а після 1991 року – з іноземними спецслужбами, а також на участь в фальсифікації президентських виборів 2004 року. У статті 1 законопроекту давалося поняття люстрації: *«Під люстрацією в цьому Законі розуміється процес, спрямований на встановлення відповідності правді свідчень громадян України, які претендують на керівні посади в органах законодавчої, виконавчої, судової влади, в*

дошкільних закладах, школах, гімназіях, коледжах, вищих навчальних закладах, виборчих комісіях, засобах масової інформації, політичних партіях і громадських організаціях в Україні, про непричетність до фальсифікації виборів Президента України 2004 року, свідомої і таємної співпраці з оперативними працівниками колишнього КДБ СРСР, а з 1991 року із спецслужбами інших держав в якості таємного інформатора чи помічника в оперативному отриманні інформації, поєднання амністії і мораторію щодо прийняття цих осіб у владні інституції на певний термін» [18].

Левко Лук'яненко підготував законопроект, який встановлював “певні обмеження при зайнятті посад в державних органах влади України”. Передумовою для зайняття цих посад зазначалося те, що громадянин в період до 24 серпня 1991 року не був:

- на керівних посадах в КГБ СРСР, не виконував функції резидента, агента, утримувача конспіративної квартири КДБ СРСР, не був інформатором або позаштатним співробітником КДБ СРСР,

- не обіймав штатну посаду секретаря органу Комуністичної партії Радянського Союзу від рівня районного комітету і вище, членом бюро (президії) цих комітетів, членом Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу;

- не обіймав штатну посаду начальника політичного відділу (управління) в Радянській Армії, МВС СРСР;

- не обіймав штатну посаду секретаря партійного комітету КПРС на підприємстві, установі [19].

Третій законопроект “Про люстрацію” 15 березня 2005 р. зареєстрував О. Тягнибок. Термін “люстрація” визначався як «визначений Законом порядок очищення органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій від ідеологів та реалізаторів московської колонізаційної політики шляхом тимчасової заборони (на п'ять років) обіймати посади в зазначених інституціях для громадян України, які працювали на керівних посадах в Комуністичній партії Радянського Союзу, КДБ СРСР, або свідомо (в т. ч. таємно) співпрацювали з органами державної безпеки СРСР, або брали участь у переслідуваннях громадян СРСР [20].

Звичайно, шансів на прийняття таких Законів народними депутатами нинішньої формації не було. На початку липня 2005 р. Комітет з державного будівництва та місцевого самоврядування порекомендував відхилити вказані законопроекти: «Комітет вважає, що запропоновані законопроекти не відповідають положенням статей 38 і 64 Конституції України в частині дотримання прав людини і громадянина, положенням статей 21, 22, 24, 32, 43, 58, 106 Конституції

України, а також суперечать ряду інших конституційних положень» [21].

Напевне, все-таки не тому, що ці законопроекти не відповідають Конституції України. А чому саме, очевидно. Бо коли б такий Закон було прийнято, то корпус *наших політиків (депутатів Верховної Ради, у першу чергу) і держслужбовців* різьче відрізнявся б від того, який управляє державою сьогодні.

Таким чином, свій історичний шанс Україна 1991 року використала лише частково, номенклатура залишилася при владі. Поскільки нові сили виявилися не в змозі взяти владу у свої руки, революцію не можна вважати завершеною. Адже, вкотре наголошуємо, питання про владу вважається ключовим питанням революції. Відійти добровільно від влади партноменклатура не могла. Сили ж, яка б відсторонила номенклатуру від влади, також не виявилася. Демократи діяли нерішуче і змогли використати навіть той інтелектуальний і організаційний ресурс, який був у їх розпорядженні. Дальший розвиток суспільства тепер багато у чому залежав від того, в якому напрямку піде еволюція старої комуністичної еліти, яка несподівано для себе стала на чолі незалежної України.

Джерела та література

1. Див.: Турченко Ф.Г. Таємні документи Запорізького обкому КП України про політичну боротьбу в регіоні напередодні проголошення незалежності 1991 р. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2007. – Вип. XXI.
2. Гаев Ю. Как журналист с КГБ сотрудничал // МИГ по выходным (Запоріжжя). – 2006. – 19 октября.
3. Колосов С. Плохой хороший человек // МИГ по выходным (Запоріжжя). – 2006. – 9 ноября.
4. Коммунистическая партия Украины: Хроника запрета. Свидетельствуют документы. – Донецк, 1992.
5. Истеблишмент (Запоріжжя). – 2008. – 24 июня–30 июля.
6. Заява координаційної ради Запорізького крайового Народного Руху від 22 серпня 1991 р з оцінкою ролі КП України у спробі державного перевороту (*архів автора статті*).
7. Звернення проводу Запорізької обласної організації Української республіканської партії до Верховної Ради УРСР від 22 серпня 1991 р. з вимогою її розпуску, припинення діяльності КПРС–КПУ та забезпечення державного суверенітету України (*архів автора статті*).
8. Звернення Запорізької обласної організації УРП до Верховної Ради УРСР, Запорізької обласної та міської ради народних депутатів від 22 серпня 1991 р. з вимогою переобрання депутатського корпусу (*архів автора статті*).
9. Лист голови Запорізької обласної організації УРП О. Нарбути від 23 серпня 1991 р. з приводу проведення дострокових виборів (*архів автора статті*).
10. Спогади колишнього члена Запорізького обласного проводу УГС-УРП О. Черненка (*архів автора статті*).

11. "Революция в Запорожье". Украденная победа // Вече. – 1998. – 3 сентября.
12. Коммунистическая партия Украины: Хроника запрета. Свидетельствуют документы. – Донецк, 1992.
13. Пробуждение. – № 13. – Січень, 1990.
14. Почти последние новости // Пробуждение. – № 16. – Серпень 1990.
15. Невский С. Быть конструктивной оппозицией // Прямая речь. – 1990. – № 4. – Липень.
16. Откровения серого кардинала // Истеблишмент. – 2008. – 19 июня-25 июля.
17. Щербак Ю. Фатальный треугольник в геометрии XXI века // День: Ежедневная всеукраинская газета.– 2008. – 27 марта.
18. [Офіційний сайт Верховної Ради України]
http://gska2.rada.gov.ua:7777/pls/zweb/webproc4_1?id=&pf3511
19. [Офіційний сайт Верховної Ради України]
http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=23216
20. [Офіційний сайт Верховної Ради України]
http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=23762
21. [Офіційний сайт Верховної Ради України]
http://portal.rada.gov.ua/control/uk/publish/article/news_left?art_id=61257&cat_id=37486

Summary

Zaporizhzhja region, typical for South-East part of Ukraine, serves as an example for researching the adaptation process of Soviet party elite, which has been formed in communist conditions, for new political reality that started appearing in Ukraine after its independence proclamation in August 1991. The state of population's mass consciousness and political forces balance, in the result of which the old administrative apparatus remained at power, and social-political consequences of its process are analyzed.

Л. І. Полякова

АНАЛІЗ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ В УКРАЇНИ В ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД (1989 –1993 РР.)

В останні роки в нашій країні відбулися значні зміни (політичні, економічні) які з неминучістю вимагають зміни політичних еліт. Після розпаду СРСР, проголошення незалежності союзних республік відбулися зміни і в їх управлінні. Частина незалежних республік (Литва, Естонія) сформували державну еліту з патріотів корінної нації відповідно до стандартів сучасних європейських країн. В Україні таких корінних змін не відбулося. Колишня адміністрація почала формування державних органів влади. Після розпаду Радянського Союзу склад владних структур майже не змінився. За даними Наці-